

*С.І.Головащенко  
(Київ)*

**Моделі церковно-державної взаємодії в Україні  
XVII ст. : особливості формування**

В українських землях, починаючи з XIII-XIV і аж до половини XVII-го, а подекуди - до середини XVIII ст. православна церква

була позбавлена статусу державної. В минулому залишилася "симфонія" як об'єктивно зумовлений розподіл світської та духовної влади. Обмеження юрисдикції церкви тісно пов'язувалося зі впливом "права патронату". Будучи спочатку "подаванням хлібів та добр духовних", останнє ґрунтувалося на звичасвому праві та практиці світських феодалів розподіляти мастності на користь церковних власників - як васалів. В стосунках же польсько-литовської влади з недержавною православною церквою патронат потроху став знаряддям прямого втручання у внутрішнє життя церкви, культурно-релігійної та національної експансії.

Зберігаючи притаманні православ'ю "симфонічні" тенденції, церковні кола виявляли лояльність до офіційної влади Речі Посполитої. Але суперечливість геополітичного становища українських земель в контексті міждержавних стосунків могутніх натоді Польсько-Литовської держави, Московського царства та й Оттоманської Порти, а також складність контакту та взаємодії культурно-конфесійних ареалів (католицько-протестанського Заходу та православного Сходу) спричинила різні варіанти здійснення такої лояльності. Маючи кінцевою метою збереження статусу православ'я, вони відрізнялися мірою активності лоялітету та ґрунтувалися на дещо різних соціальних та культурних засадах. Перше - це активна пропольська орієнтація в розрахунку на толерантність влади. Активна лояльність поєднувалася отримати рівні права з костьолом. Носіями тенденцій в православному середовищі того часу була переважно вища ієрархія (фактично інтегрована до панівної верстви суспільним походженням, становим статусом та практикою патронату) та частина шляхти, яка прагнула зміцнити своє суспільне становище. За умов католицької експансії досить логічним наслідком такої позиції стала унія 1596 р. Але серед значно ширшого кола православних збереження лояльності до влади у Варшаві поєднувалося з явними спрямуваннями в бік так само сильної, традиційної, але одновірної влади. Цією одновірною владою була світська - Московське царство та духовна - частково Московський Патріархат та особливо - Константинопольський, бо Київська Митрополія під Константинопольською юрисдикцією була автокефальною де факто і сильно трималася цього стану як засобу збереження конфесійної ідентичності. Лояльне ставлення до місцевої влади виражалося передусім у пошуках легальних форм та засобів відпорності католицькій національно-культурній та цер-

ковно-політичній експансії: парламентський захист прав людей "грецької релігії" (відома "сеймова боротьба"); впорядкування церковного життя; просвітницька діяльність; зміцнення зв'язків з православними центрами. Це здійснювалося в діяльності братств, монастирів, частини ієрархії, а з початку XVII ст. - козацької верстви.

XVII ст. у сфері церковно-релігійного життя позначалося напруженням протистоянням православ'я та католицизму, коли православ'я змушене було оновлюватися, відповідаючи на виклик Заходу, а гасла захисту православної віри та церкви активно використовувалися в ході національно-визвольного руху. Церковні орієнтації щодо світської влади замовлювалися тоді часом протилежними сподіваннями та суперечливим перебігом подій національно-визвольного руху. Це і сподівання на толерантність польської влади, особливо після відновлення та леглізації православної ієрархії в 20-х-30-х роках; і протилежні їм надії на сильну одновірну московську владу - особливо після злуки 1654 р.; і тривала невизначеність історичної долі українських земель під час Визвольної війни - адже навіть злука з Росією не вирішила усіх питань українського суверенітету. Колізії практичного визначення статусу України в контексті міждержавних відносин Польщі та Росії визначали взаємоіснування та взаємодію як пропольських, так і промосковських політичних орієнтацій різних церковних кіл. В бік одновірної Москви схилялися перші митрополити відновленої 1620 р. православної ієрархії Іов Борецький та Ісаїя Копицький, більша частина чернецтва, особливо прикордонних з Росією монастирів. На той же час лояльним до Варшави був Петро Могила, чимало зробивши для піднесення авторитету православної церкви в 30-ті-40-і роки. Не призовавав симпатій до Польщі і його наступник Сильвестр Косів, демонструючи лояльність Варшаві навіть від час Хмельниччини, очевидно прагнули заховати інтереси церкви в цілому; не натягти на неї репресій в разі невдачі Хмельницького. Після угоди з Московією, в половині століття, сподівання на відновлення симфонії з московською владою спричинювали відповідні спрямування лівобережної ієрархії (Лазар Баранович), та навіть активну участь в політичних інтригах на користь Москви /Максим/Методій/Филимонович/. У той же час, Руїна, що була справжньою руїною сподівань на рівність союзу з Росією та на

можливість досягнення суверенітету, породила знову відверто пропольські позиції (Дионісій Балабан).

Але дійсний вплив православного чинника на здобуття суверенітету та формування державних інституцій у ході Визвольної війни був складнішим. Передумови використання православної традиції в рамках державницької політики склалися протягом XVII ст. поступово. Відродження православної церкви стало гаслом політичної діяльності козацької верстви, а певний юридичний імунітет останньої (декларований польським урядом з 1572 р. як імунітет суто становий, але зміцнюваний протягом половини XVII ст. віку через "покозачення" значних за населенням та ресурсами територій) створив ґрунт для автономіських тенденцій, а в умовах активнішого визвольного руху - для створення засад власне української державності.

Як було зазначено, наявні суспільно-політичні умови спричинили досить стриману (хоча, можливо, і лояльну) позицію православної ієрархії щодо державницьких заходів козацтва. Відомо, наприклад, що Хмельницький так і не прилучив С.Косова до власних державницьких змагань. Очевидно, як мудрий політик, він не міг і наполягати на активній підтримці митрополита, розуміючи важливість збереження лояльності українського православ'я і до Польщі, і до Росії в умовах, коли доля України ще не була визначеною, а Київська Митрополія була фактично розділеною. Натомість Хмельницький активно користався з політичної та ідеологічної допомоги ієрусалимського патріарха Паїсія, особливо протягом 1648-49 рр. Це свідчить про глибоке усвідомлення політичного значення православ'я, яке, попри певну писивність вищих церковних кіл (можливо, цілком зумовлену зовнішніми обставинами), об'єктивно було дуже великим.

Насамперед, унікальним було становище православного релігійно-церковного комплексу як культурно-ідеологічного та соціально організуючого чинника тогочасного українського суспільства, "сдиної форми відпорності українського елемента в сфері культурно-національній..." (М.Грушевський. Іст. Укр.-Руси, т.VIII, С.116-7). Цим значно посилювалася традиційна здатність церкви сакралізувати ідею української національної державності. А поєднання національно-культурних (у вигляді конфесійному) з соціальними та державницькими змаганнями відбулося в діяльності козацтва. Потенційні можливості церкви як суспільного інституту

(церковна юрисдикція, організаційна структура, яка зберігала певну етнокультурну та етно-політичну єдність українського (руського) православного населення, а також досить сталі традиції народоправства в церковному житті) поєднувалися зі специфічними вимогами козацтва, які, проте, мали загальне значення. А саме: вимоги зміцнення самоврядування на ґрунті зміцнення козацької власності та козацької юрисдикції - тобто, формування засад державності. Згадаємо: вимоги Хмельницького перед Зборівською угодою щодо розширення влади гетьманів Війська Запорозького та козацького самоврядування мали за один з найважливіших аргументів посилення на традицію церковної юрисдикції. Так, владу гетьманів вимагалось розповсюджувати у межах традиційного управління Київських Митрополитів; встановлення світської (гетьманської) та відновлення повсюди на Україні церковної влади Київських Митрополитів (скасування унії) мислилося як єдиний процес.

Щодо геополітичного аспекту проблеми відродження засад української державності у XVII ст., то саме конфесійна єдність з Росією, породивши значною мірою промосковські позиції серед церковних діячів та козацтва, сприяла з'єднанню з Москвою у середині століття. В міждержавних суперечках Росії та Польщі за впливи на Україну боротьба за Київську митрополію була зовсім не останнім моментом. Цілком ймовірно, що конфесійний розкол кінця XVI ст. - початку XVII ст. значною мірою сприяв послабленню доцентрових рухів в українській суспільності - і в релігійному житті, і в державницькому русі. Ідея та практика ідентифікації православного церковного життя, а також державництва на національному ґрунті не дорозвинулася, в її місце заступили спрямування в бік сил зовнішніх - церковних та політичних. Тому слушною може виявитися думка, що злука з Росією була логічним наслідком тих зрушень в духовному і політичному житті українського народу, які були спричинені унією 1596 р.

Отже, і всередині XVII в., коли визначалася історична доля України та її державності, впливи православної церкви на політичне життя виявлялися здебільшого як використання релігійно-церковного фактору світськими політиками. До того ж переважали спрямування церкви до союзу з традиційними державними силами - Польщею або Росією. Національно-державницька орієнтація виявлялася досить фрагментарно, в позиціях окремих

представників (наприклад, митрополита Іосифа Нелюбовича-Тукальського, який активно підтримував державницькі змагання гетьмана Петра Дорошенка). Але така орієнтація не стала загальною моделлю діяльності православної церкви. Обставини політичного буття України з половини XVII ст. невинно спрямовували церкву до московської влади. Намагання відновити симфонійні стосунки з Російською державою в процесі формування режиму абсолютної монархії неминуче призвели до фактичного підпорядкування державі та позбавлення навіть певної автономії. Незважаючи на зафіксовану в відомих "духовних статтях" 1654 р. та в подальших правних документах ("Права, по которым судится малороссийский народ", гл.VI, арт.3, п.1,2; гл.IV, арт.14, п.1,2; гл.X; гл.XX, арт.2, п.1,2; арт.5,6,7; арт.15, п.1; арт.16,п.7; гл.XXII) широку церковну юрисдикцію, обмеження у правному становищі поширювалися, особливо після царського указу 1686 р. Там уперше після злуки 1654 р. московська світська влада відкрито демонструвала свою зверхність: Неказано було "Киевской Митрополии быть под послушанием Патриарха Московского" (тобто диктувалося в суто канонічному питанні) та заборонялося "полским духовным особам без совету гетманского" писати (розривалися зв'язки з одновірцями, які лихою долею опинилися за межами Росії. Тут знову має рацію І.Власовський, твердячи, що присудження Київської Митрополії до Московського Патріархату, переведене протягом 1685-1686 рр., попри усі наявні тоді інтриги - було все ж таки логічним наслідком становища, в якому опинилася Україна після 1654 р., після Руїни та розподілу українських земель між Росією та Польщею за Андрусівською угодою 1667 р. та Вічним миром 1686 р.

Значне місце, яке було тут приділене деяким моментам української історії Польсько-Литовської доби та XVII ст., пояснюється тим, що зформовані саме тоді моделі церковно-державних стосунків співіснували та взаємодіяли на Україні аж досьогодні. Стратегія суспільного існування православної церкви при відсутності державного статусу неминуче виявляється стратегією самозбереження. Враховуючи традиційні для православ'я статистські та цезаро-папистські риси та унікальні місцеві традиції народоправства ("соборність"), згадана стратегія мала принаймні дві моделі реалізації, що здійснювалися різною мірою та в різних варіантах. Перша - орієнтація "в бік сильнішого" тобто сильної та традиційної влади. Такою для України була влада фактично колоніальна -

Литовських князів, Польської корони (потім Речі Посполитої), Московського царства (потім Російської імперії). Цим зумовлені відомі з історії і пропольські, і промосковські настрої в церковному середовищі. Їхня інтенсивність спричинювалася мірою толерантності "метрополії" до місцевого православ'я або тим чи іншим статусом України в контексті російсько-польських відносин. Ця позиція - визначимо її як "патерналістську" - превалювала.

Але за умов кульмінації визвольного руху - середина XVII ст. - можливою була спрямованість принаймні частини православних кіл на розбудову національної ("руської", "козацької") державності. Це зумовило потенційну можливість використання традицій та авторитету церкви державницьки спрямованими суспільно-політичними силами, а також пряму участь церковних діячів у відповідних діях (яка, проте, була досить фрагментарною). Цю модель визначимо як "державницьку".

Саме з тієї пори дві головні тенденції у ставленні православної церкви до державних структур взагалі і, зокрема, до української національної державності виявлялися чинними в історії України всякий раз, коли практичним політичним завданням півставала її державна розбудова. Після середини XVII ст. це - кінець 10-х та початок 90-х років століття вже нашого.